

УДК 930.2

Олег Васюта

•

ЗАСАДИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ТА ЧАС ВИНИКНЕННЯ «ТИСЯЧ» У ДАВНІЙ РУСІ

В історичній науці більше ста років дискутуються питання, пов'язані з давньоруськими "тисячами". У статті розглядаються засади функціонування, умови і специфіка процесу виникнення цих формувань на Русі.

«Тисяча» - поняття, яке ми часто зустрічаємо в давньоруських письмових джерелах. Однак аналіз літописних свідчень показує, що тогочасні автори використовували його не тільки для числового позначення кількості. Так, наприклад, в Іпатіївському літописному зводі під 1089 р. зазначено: «Воеводство держашю Киевской тысящи Яневи»¹. В цьому розумінні «тисячі» згадуються неодноразово і в XII-XIII ст.². Отже, видно, що під цим терміном давньоруські літописці розуміли певні утворення, але вони чітко не вказують на характер та час виникнення їх на Русі.

Поняття «тисяча» та «тисяцький» і загалом так звана десяткова організація давньоруського суспільства вже понад сто років привертають увагу дослідників. Однак питання часу виникнення та головних засад функціонування «тисяч» і досі залишаються дискусійними. Погляди істориків у своїй більшості збігаються лише в тому, що це поняття є похідним від десяткової організації суспільства, яка була тісно пов'язана з військовою справою³.

Будь-яка організація суспільства, тим більше десяткова, завжди має своєрідну структуру, що передбачає наявність окремих підрозділів-формувань. Б.О.Рибак

© Олег Васюта - завідувач сектора наукових досліджень пам'яток археології Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

вважав, що в Давньоруській державі в ієрархії цих формувань на першому місці стояла «тьма», що об'єднувала десять «тисяч» і за своєю територією відповідала великому князівству, а в додержавний період - союзу племен⁴. На нашу думку, такі висновки не підтверджуються давньоруськими письмовими джерелами домонгольського часу. Хоча деякі великі князівства, як наприклад, Київська земля, в XII-середині XIII ст. у своєму складі мали десять волостей, кожна з яких, на думку П.П.Толочка, відповідала поняттю «тисяча»⁵. В літописних та актових матеріалах до середини XIII ст. відсутні відомості про інститут темників на Русі. Вперше він з'являється після монгольської навали: «Тое же зими (1257 р. - О.В.) приехаша численици, ишетюша всю землю Сужальскую и Рязанскую, и Мюромьскую и ставиша десятники и сотники, и тысящники, и темники и идоша в Ворду»⁶. Цікаво, що в інших літописних зводах при описі цих подій темники не згадуються. Побіжно це свідчить на користь того, що дане поняття для давньоруських літописців було новим та незвичним для вживання. Такі назви, як «Київська тьма», «Чернігівська тьма», існували, але з'являються вони значно пізніше - в золотоординських і кримськотатарських актових матеріалах⁷. Причому, як видно з вищенаведеної літописної статті 1257 р., вони напряму пов'язані з виплатою данини, котрою золотоординські хани обклали давньоруське населення в середині XIII ст. Таким чином, ми вважаємо, що в структурі десяткової організації суспільства на Русі традиційним найбільшим формуванням була «тисяча», що неодноразово згадується в давньоруських письмових джерелах.

Більшість відомостей про «тисячі» на Русі належать до XI-XIII ст. Тому спочатку спробуємо з'ясувати, що саме в цей час являла собою давньоруська «тисяча».

Цілком чітко це формування вперше згадується в Іпатіївському зводі під 1089 р.: «Воеводство держашю Киевської тысящи Яневи»⁸. Хоча, наприклад, А.М.Насонов та І.Я.Фроянов першу літописну згадку про «тисячу» вбачають у статті 1016 р. Новгородського першого літопису: «Князь Ярославъ разгневался на гражаны (новгородців. - О.В.), и собра вои славны тысящу, и, обольстив их, исече»⁹. Так чи інакше, але цілком впевнено можемо стверджувати, що в XI ст. «тисячі» вже існували на Русі. У XII ст. посада тисяцького відома в Києві, Новгороді, Чернігові, Переяславі, Ростові, Смоленську та в інших давньоруських містах. Не зникає вона і в XIII ст.¹⁰

Вище вже відзначалось, що літописці під поняттям «тисяча» розуміли певне утворення на чолі з тисяцьким. Відносно характеру цього утворення дослідники у своїх поглядах поділилися на два табори. С.М.Соловйов, В.О.Ключевський, М.М.Тихомиров, Т.Василевський вважали, що «тисяча» - це тільки військовий підрозділ міського ополчення чи «службового рицарства»¹¹. Навпаки, М.С.Грушевський, О.Є.Пресняков, Б.О.Рибаков, П.П.Толочко вказували на територіальність «тисяч»¹². Справді, літописні відомості про воеводство тисяцьких, їх участь у військових походах свідчать на користь того, що «тисячі» мали пряме відношення до військової організації суспільства в Київській Русі. Однак аналіз наявних джерел, на нашу думку, дозволяє стверджувати, що таке трактування поняття «тисяча» для XI-XIII ст. дуже спрощене.

Цілком приєднуємось до висновків тих істориків, які вказують саме на територіальність даних формувань у XI-XIII ст. Одним з перших О.Є.Пресняков, проаналізувавши літописні свідчення, звернув увагу на те, що «тисячу не можна вести, можна тільки тримати її воеводство»¹³. На нашу думку, на територіальність «тисяч» також побіжно вказує і літописний вираз «держать тысячу». «Тисяцю предержашю Роману Михайловичю и весь рядъ»¹⁴. «Яронови же тогда тысяцю держашю в Перемышли»¹⁵. «Юрьеви тогда тысяцю держашю»¹⁶. «Игорь же посла Оулеба и Ивана Воитишича, и рече има: «како еста была оу брата моего, тако же боудете оу мене», а Оулебови рече: «держи ты тысячу, как еи оу брата моего держалъ»¹⁷. Важливо відзначити, що вираз «держать» літописець використовував і відносно князівських територіальних володінь¹⁸. Таким чином,

князь і тисяцький саме «держать», відповідно, «отчину» і «тисячу». Зрозуміло, що якби «тисяча» позначала тільки військовий підрозділ, літописець такий вираз не використовував би, оскільки у війську можна «держать» тільки посаду воеводи. Але, на нашу думку, для вирішення цього питання важливу інформацію подає літописна стаття 1149 р. Іпатіївського зводу: «Гюрги (Довгорукий. - **О.В.**) же поеха оу Києвъ ... И седе на столе отца своего, хваля и слава Бога, и посла по Володимира по Давидовича Чернигову. И приеха Володимиръ к Гюргеви и поклонися емоу. А Святослав Олговичъ поча емоу молвити: «держиши отчину мою». И тогда взя Курескъ и с Посемьемъ, и Сновскоую тысячу оу Изяслава (Давидовича. - **О.В.**), Слоучьскъ, и Кльчьскъ, и вси Дреговиче»¹⁹. По-перше, як видно з літописної статті, Святослав Ольгович відбирає в Изяслава Давидовича «Сновську тисячу», яка входила до складу «отчини» Ольговичів, під якою розуміються князівські територіально-земельні володіння. Зрозуміло, що загін - «тисяча» до них не мав ніякого відношення. По-друге, «Сновська тисяча» в даному випадку переходить від одного князя до іншого, які самі ніколи тисяцькими не були. Отож літописець вказує не на зміну тисяцьких на посаді, а на перепідпорядкування окремої волості. По-третє, «Сновська тисяча» стоїть в одному переліку з «Посем'ям» і «Дреговичами», які на той час були адміністративно-територіальними одиницями володінь чернігово-сіверських князів²⁰. Таким чином, усе це дозволяє зробити висновок, що на Русі в XI-XIII ст. «тисячі», передусім, були територіальними формуваннями.

Отже, постає питання: що було основою функціонування «тисяч»? На нашу думку, відповідь треба шукати в аналізі відомостей про функції тисяцьких в XI-XIII ст.

Найбільше літописних свідчень про тисяцьких пов'язано з воєнними подіями. Так, наприклад, під час битви вони здійснюють керівництво окремими полками: «(1195 р. - **О.В.**) И тысяцький Михалко Давыдовъ со смоленскимъ полкомъ наряжень бьяшет на полотьскый полкъ»²¹. У 1231 р. в битві з угорцями: «Василкови (Романович. - **О.В.**) же идоушоу Оугромъ, а Демьяноу тысяцькому идушоу и инемъ полкомъ многимъ о шоуюю. Даниль (Романович. - **О.В.**) же идяше полкомъ своимъ посред»²². Як видно з інших літописних повідомлень, за відсутності князя, саме на тисяцьких покладався обов'язок керувати обороною міста. Так, у Галицько-Волинському літопису зазначено, що саме на місцевого тисяцького покладалася вина за здачу Перемишля угорцям у 1213 р.: «Король же посла вои многи и Лестко и придоша к Перемышлю. Яронови же тогда тысяцю держашю в Перемишли избеже передь ними»²³. Ситуація повторилася у 1226 р., коли тисяцький Юрій без бою віддав Перемишль угорцям, а сам втік до Галича²⁴. Перед загрозою монгольської навали князь Данило Романович, від'їжджаючи до Угорського королівства, саме тисяцькому Дмитру передає всю повноту влади у Києві, в тому числі, щоб «объдержати противоу иноплемьныхъ языкъ, безбожьныхъ Татаровъ»²⁵.

Згідно з літописними даними, одна і та ж людина одночасно була тисяцьким і воеводою, який під час походу у війську «нарядъ всь держаше»²⁶. Так, наприклад, 1188 р.: «Романъ (Мстиславич. - **О.В.**) же испросися оу тестя оу своего оу Рюрика (Ростиславича. - **О.В.**) на Галичь . Рюрикъ же поусты с нимъ сына своего и Славна Борисовича воеводоу»²⁷. Про те, що в цей час Славн Борисович був київським тисяцьким, довідуємося з літописної статті 1187 р.: «Того же лета с велика дни посла князь Рюрикъ (Київський. - **О.В.**) Глеба князя шюрина своего (Славна тысяцкого съ женою) . к великому Всеволодоу в Суждаль по Верхоуславоу за Ростислава»²⁸. Таким чином, видно, що Славн Борисович, займаючи посаду київського тисяцького, виступає і в ролі воеводи. Постає питання: була це закономірність чи поодиноким примхам князя? Можливо, таке суміщення відбувалося тільки під час військових походів?

П.П.Толочко вважає, що інститут воевод на Русі визначився в середині X ст., набувши статусу урядової посади. Такий же статус мало і тисяцтво. Але, на думку

дослідника, не кожний тисяцький одночасно був і воеводою²⁹. Навпаки, І.Я.Фроянов дійшов висновку, що посада воеводи була тимчасовою і зумовлювалась військовою ситуацією. Між воеводою і тисяцьким, на думку історика, не було повної тотожності. Під час бойових дій кожний тисяцький - воевода, але не кожний воевода - тисяцький³⁰. При вирішенні цього питання, на нашу думку, треба звернути увагу на дві літописні статті. Під 1089 р. в Іпатіївському зводі зазначено: «Священна бы цркви Печерская святяя Богородица монастыря Феодосиева Ивановъ митрополитомъ . при благовернем князи Всеволоде державному Роуские земля и чадома ег Володимера и Ростислава. Воеводство держашю Киевскои тысящи Яневи, игуменьство держашю Ивану»³¹. В Лаврентіївському зводі під 1231 р. читаємо: «Поставлень бы Кириль епископомъ . при князи Володимери и при сыне его Ростиславе. Воеводство тогда держашю тысящя Киевские Ивану Славновичю»³². В обох повідомленнях мова йде про події мирного часу, але літописець згадує не просто тисяцьких, а підкреслює саме їх воеводство. Це свідчить на користь того, що виконання функцій воеводи було постійним обов'язком тисяцького. В свою чергу такі висновки доводять і ті літописні відомості, в яких чітко вказується, що за відсутності князя саме тисяцькі відповідали за організацію оборони міста. Таким чином, воеводство тисяцьких не зумовлювалось тільки воєнним часом, а як свідчать літописні статті 1089 і 1231 рр., в XI-XIII ст. було одним із головних їхніх обов'язків. Однак, на нашу думку, в цей час на Русі існувало і тимчасове воеводство, що також підтверджується письмовими джерелами. Так, наприклад, ростовський боярин Борис Жидиславич під час князювання Андрія Боголюбського у військових кампаніях 1172 і 1174 рр. двічі названий воеводою. До того ж під 1172 р. про нього зазначено, що «воевода бе в то время»³³. Це чітко вказує на тимчасовість такого призначення, що доводять і подальші події, пов'язані з діяльністю Бориса Жидиславича. Під час міжусобної війни в Ростово-Суздальській землі у 1177 р. він потрапив у полон до Всеволода Юрійовича. Якби Борис Жидиславич у цей час був воеводою на рівні урядової посади, то літописець, який ставиться до боярина вороже, підкреслюючи перемогу свого князя, обов'язково б про це згадав. Але він називає його не воеводою, а «думцем»³⁴. Загалом, такий приклад тимчасового воеводства в давньоруських письмових джерелах зафіксовано не один раз³⁵. У Галицько-Волинському літопису під 1234 р. зазначено, що князь Данило Романович «розда города боярамъ и воеводамъ»³⁶. На перший погляд, може скластися враження, що на Русі в цей час уже існував окремий інститут воевод. Однак, на нашу думку, треба враховувати те, що роздача міст відбувалася відразу після закінчення походу на Галич. Відповідно, біля Данила Романовича були тимчасово призначені воеводи, котрі разом із князем керували військом у поході. Через це літописець і відокремив їх від бояр. Отож, на нашу думку, наведені факти свідчать про те, що на Русі в XI-XIII ст. тільки тисяцькі були постійно діючими воеводами. Окремий уряд останніх, незалежний від тисяцьких, сформувався не раніше кінця XIII-першої половини XIV ст.³⁷.

Відносно інституту тисяцьких інших поглядів дотримуються окремі дослідники історії Новгороду, вважаючи, що тут він виник тільки в кінці XII ст., а чіткої визначеності не отримав і в XIII ст.³⁸. На нашу думку, з приводу цього питання правильне зауваження висловив П.П.Голочко. Не відкидаючи регіональних особливостей державного управління в Новгороді, історик вважає, що тенденція підкреслення виняткової своєрідності цього міста зайшла дуже далеко. Однак історик погоджується з тим, що перші згадки про місцевих тисяцьких відносяться до XII ст.³⁹. На нашу думку, в цьому плані поза увагою дослідників залишилось одне важливе джерело. У так званому Іоакимівському літопису, який в окремих фрагментах дійшов до нас у праці В.М.Татищева, є розповідь про хрещення новгородців. Відомий дослідник давньоруського літописання О.О.Шахматов, скептично ставлячись до існування самого літопису, вважав, що ця розповідь є достовірним історичним джерелом⁴⁰. В.Л. Янін також підтримав

такі висновки, вказавши, що описані події підтверджуються археологічними джерелами⁴¹. Згідно з цією розповіддю, київський князь Володимир Святославич направив з військом до Новгороду дядька Добриню і тисяцького Путяту, завданням яких було навернення місцевих жителів до християнства. Мирним шляхом здійснити це не вдалося. Новгородці на чолі з тисяцьким Угоняєм вчинили збройний опір. І тільки після того, як Путята захопив у полон останнього, а Добриня підпалив двори, люди склали зброю⁴². Таким чином, ці відомості можна вважати найдавнішою писемною згадкою про існування інституту тисяцьких у кінці X ст. у Києві і Новгороді. Більше того, вона чітко вказує на одну із головних функцій тисяцьких - військове керівництво.

У кінці 80-х рр. XI ст. новгородське посадництво стає формою боярського представництва, а з 1117 р. на рівних конкурує з князями, перебравши на себе їх прерогативи. Таким чином, складається враження, що в Новгороді всім завідуює посадник, який також здійснює і військове керівництво⁴³. Але, на нашу думку, це ніяким чином не вказує на те, що новгородські тисяцькі були повністю позбавлені своїх попередніх функцій. Вони і надалі беруть активну участь у військових заходах новгородців⁴⁴. Місцевою особливістю з кінця XI ст. було те, що на чолі всіх збройних сил Новгородської землі стояли посадники, а тисяцьким відводилась другорядна роль.

Аналіз наведених фактів, на нашу думку, свідчить про те, що на Русі в XI-XIII ст., крім Новгородської землі з її специфічною системою управління, тисяцькі були постійно діючими воеводами. В свою чергу, це вказує на те, що першоосновою функціонування давньоруської «тисячі» від часу її виникнення була військова організація суспільства. Однак постає питання: представників яких верств населення вона охоплювала?

С.М.Соловійов, В.О.Ключевський та М.М.Тихомиров вважали, що тисяцькі керували тільки міським ополченням⁴⁵. М.С.Грушевський вбачав у тисяцьких керівників народного війська не тільки міста, а й всієї волості, підкреслюючи, що вони не раз були провідниками і в княжій дружині⁴⁶. І.Я.Фроянов дійшов висновку, що тисяцькі були воєначальниками над міщанами і селянами, які жили на території «тисячі»⁴⁷. Навпаки, С.В.Юшков та Т.Василевський вважали, що тисяцькі здійснювали керівництво дружинниками князівських залог, які київські володарі залишали у підвладних містах⁴⁸.

Військо доби Київської Русі, як свідчать джерела, складалося з двох формацій - дружини і «воїв»⁴⁹. Дружина, поділяючись на старшу і молодшу, являла собою організацію військово-службової знаті, обов'язком якої була військова служба князю, на утриманні якого вона перебувала⁵⁰. Другою складовою війська було народне ополчення, яке в період, що розглядається, ще не втратило свого значення, бо для широкомасштабних військових заходів князям не завжди вистачало однієї дружини. Основою народного ополчення був стародавній військовий лад, коли участь у війську була правом і обов'язком всіх вільних чоловіків-общинників. Так, наприклад, під 1078 р. в Лаврентіївському зводі зазначено: «И повеле (Ізяслав Київський. - **О.В.**) сбирати вои от мала до велика»⁵¹. Збиралося народне ополчення і в наступні століття: «(1151 р. - **О.В.**) Кияне же рекоша Вячеславу и Изяславу и Ростиславу: «ать же поидуть вси, како может и хлоудь в роуци взяти, паки ли хто не поидет, намъ же и даи ать мы сами побъемы» и тако поидоша . и на коних и пеши многое множество»⁵².

Уже відзначалось, що в джерелах міститься багато відомостей про тисяцьких, які під час бою керували окремими військовими підрозділами - полками. Однак літописці чітко не вказують, хто саме, дружинники чи ополченці, входили до їх складу. Полк був чисто бойовою одиницею, навіть кількість людей у ньому у давньоруський період не була уніфікованою, а визначалася воєначальниками. Полки могли складатися як з князівських дружинників, так і з «воїв»⁵³. І.Я.Фроянов вважав, що тисяцькі завжди очолювали народне ополчення. Свої висновки він базував на тому, що тисяцькі слугували інструментом влади громади,

яка в багатьох випадках їх і обирала. Це були так звані «земські» тисяцькі⁵⁴. На нашу думку, цю тезу спростовують висновки П.П.Толочка. Історик правильно відзначив, що вважати тисяцьких представниками міської громади не дозволяє той факт, що останні дуже часто по відношенню до міста, де виконували свої функції, були прийшлим елементом⁵⁵. На перший погляд, такому твердженню суперечать відомості про виборність тисяцьких у Новгороді, але ми вже зазначали, що в даному випадку беззастережно посилятися на новгородські матеріали не можна через специфічну місцеву систему управління. Хоча і тут часто у призначенні тисяцького головну роль відігравала воля князя. На нашу думку, літописні відомості не дозволяють стверджувати, що тисяцькі керували виключно народним ополченням. У цьому плані показовою є літописна стаття 1136 р. про битву між військами Мономаховичів і Ольговичів на р. Супой. Ярополк Володимирович з братами, не дочекавшись своїх «воїв», розпочали бій. Їх «дружина лоутшая», тисяцький з боярами погнались за відступаючими половцями, але коли повернулися, своїх князів не знайшли і потрапили в полон до Ольговичів, які «держаше стягъ Ярополчи и яша боярь много: Двда Яруновича тысяцьскаго Кыевскаго и Станислава добраго Тудьковича и прочих много»⁵⁶. По-перше, видно, що в бою народне ополчення з боку Мономаховичів участі не брало. По-друге, чітко вказується на приналежність тисяцького до складу «дружини крашої», якою він керує під час переслідування половців.

У літописних відомостях також простежується тісний зв'язок тисяцьких і з військовою організацією простого населення. Для вирішення важливих питань воєнного характеру від імені князя саме тисяцькі скликали народні збори⁵⁷. У 1147 р. при наступі на Київ Ізяслав Мстиславич посилає «тисячкою и съ стягомъ» очолити київське ополчення, яке перейшло на його бік⁵⁸. Під час облоги тисяцькі керують обороною міста, участь у якій бере все населення. Таким чином, на нашу думку, наведені факти дозволяють вбачати у тисяцьких верховних воєначальників над збройними силами всієї «тисячі», до складу яких також входили і окремі контингенти дружинників. Останні, як свідчать джерела, не завжди у повному своєму складі розмішувались у столиці князівства: «(1164 р. - **О.В.**) И посла (чернігівський єпископ. - **О.В.**) къ Всеволодичю река тако: «стрыи ти оумерль, а по Ольга ти послали, а дружина ти по городомъ далече»⁵⁹. Важливо відзначити і те, що, як переконливо довів Б.Д.Греков, до складу народного ополчення входило як міське, так і сільське населення⁶⁰. Таким чином, тисяцькі були військовими намісниками князя в окремих територіальних округах - «тисячах». Загалом усі наявні джерела вказують на дуже високий статус посади тисяцького. У феодальній ієрархії вони фактично посідали друге місце після князя, що чітко доводять відомості Києво-Печерського патерика: «И бысть посланъ от Владимира Мономаха в Суждальскую землю сей Георгій, дасть же ему на руце и сына своего Георгіа. По летех же мнзехъ седе Георгій Владимировичъ во Киеве, тысяцькому же своему Георгіеві, яко отцу, предасть область Суждальскую»⁶¹. У 1130 р. цей тисяцький «посла убо единого от боярь своих, сухих под ним, ., оковати раку преподобного Феодосіа»⁶². Як видно, тисяцькому підпорядковувалися і бояри. У 1246 р. папський посол Плано Карпіні, приїхавши до Києва, де на той час не було князя, всі свої справи вирішував саме з тисяцьким, в руках якого була зосереджена вся повнота влади⁶³. Також тисяцькі неодноразово згадуються у зв'язку з дипломатичними переговорами вищого рівня, на яких стоять на чолі посольств і представляють свого князя⁶⁴. На нашу думку, такий високий статус цієї посади дозволяє значно розширити функції тисяцьких і не обмежувати їх тільки військовою організацією.

У Лаврентіївському літописному зводі під 1252 р. зазначено: «Приде Олександръ (Невський. - **О.В.**) княз великыи ис Татаръ в град Володимеръ . и посадиша и на столе оца его Ярослава. Тысящю придержашю Роману Михайловичю и весь рядъ»⁶⁵. «(1206 р. - **О.В.**) Всеволодъ великыи князь посла сна своего Костантина Новугороду Великому на княженъе . И мужи новгородские

оучредивъ, отпусти ихъ с чстью и потомъ поча ряды правити»⁶⁶. «(1258 р. - **О.В.**) Олесандръ (Невський. - **О.В.**) же давъ имъ (новгородцям. - **О.В.**) рядъ и поеха с чстью въ свою очину»⁶⁷. Привертає до себе увагу те, що в багатьох літописних відомостях з князями і тисяцькими пов'язані одні і ті ж поняття - «держать», і «рядъ». У перекладі на сучасну мову термін «держать», пов'язаний з виконанням громадських функцій, означає «владарювати», а «рядъ» - «порядок»⁶⁸. Тим більше, повідомляючи про визначні події, літописці часто визначають, що це сталося при такому-то тисяцькому. Таким чином, підкреслюється статус цієї посади. Отже, літописні відомості доводять, що в руках тисяцьких була зосереджена величезна влада. Князі встановлювали порядок, а за його дотриманням слідували тисяцькі. Прикладом застосування цих повноважень є подія 1147 р. в Києві. За відсутності князя, саме тисяцький як найголовніший представник вищої світської влади і митрополит як перша духовна особа намагалися зупинити киян і не допустити вбивства Ігоря Ольговича. Пізніше тисяцький веде переговори з міщанами, наказує, щоб тіло забитого князя перенесли з вулиці до церкви⁶⁹. Відомості про те, що тисяцькі тримають «весь рядъ», на нашу думку, вказують на зосередження в їхніх руках усієї адміністративної влади з фінансовими, судовими і поліційними функціями. Підтвердження цьому знаходимо як в літописах, так і в актових матеріалах. Так, у 1113 р. після смерті князя Святополка Ізяславича кияни «разъграбиша дворъ Путятинъ тысяцького, идоша на Жиды и разграбиша я»⁷⁰. Як видно з подальших подій, виступ був спрямований головним чином проти старого законодавства. Відповідно, першою постраждала та посадова особа, яка безпосередньо забезпечувала його функціонування, - тисяцький. Новий київський князь терміново видає свій «Устав». Головною метою Володимира Мономаха було укладання такого збірника законів, в якому встановлювались би не тільки норми кримінального і процесуального права, але і норми, згідно з якими регулювалось громадське життя. У попередній «Короткій Правді» була всього одна стаття, що не належала до кримінального права і процесу. В «Суді Ярослава Володимировича» - 4 статті. На відміну від них, в «Уставі» Володимира Мономаха з 69 статей 38 були присвячені нормам цивільного права. Передусім це стосувалося боргових відсотків, банкрутства, закупів, холопів, спадкових прав. Нове законодавство князь розробляв саме з тисяцькими⁷¹. Отож «Устав» фактично подає перелік тих правових норм, дотримання яких у повсякденному житті повинні були забезпечувати тисяцькі. В «Уставі» XII ст. новгородського князя Всеволода Мстиславича прямо вказується, що князь «поставилъ три старосты от житыхъ людей и от черныхъ тысяцького, а от купцевъ два старосты, оуправливати имъ всякие дела иванская, и торговая, и гостинная, и соуд торговли»⁷². Таким чином, наведені факти дозволяють зробити висновок, що на території окремого округу - «тисячі» вся військова і адміністративна влада перебувала в руках тисяцьких. У Новгороді з його специфічною системою управління ці повноваження були значно обмежені владою посадника.

Давньоруські «тисячі» охоплювали великі території. Так, наприклад, площа «Сновської тисячі» становила близько 14 тис. кв. км. За археологічними та письмовими джерелами, тут нараховується до трьохсот поселень X-середини XIII ст., серед яких було дев'ять літописних міст⁷³. У свою чергу це дозволяє припустити, що «тисячі» поділялися на дрібніші формування. Виходячи з того, що поняття «тисяча» і «тисяцький» є похідними від десятикового поділу суспільства, привертають увагу до себе відомості про соцьких і десятників. Уперше вони згадуються в Іпатіївському літописному зводі під 996 р.: «Оустави (Володимир Святославич. - **О.В.**) по вся дни на дворе в гридници пирь творити и приходити бояромъ и гридьмъ, и соцькимъ, и десятникомъ, и нарочитымъ мужемъ»⁷⁴. У переліку осіб, які входили до найближчого оточення князя, соцьких і десятників літописець поставив поряд, що, на нашу думку, свідчить про входження їх до однієї організації управління. Про них у давньоруських письмових джерелах досить мало інформації. Більшість відомостей подається в актових матеріалах Північно-Східної

Русі XIV-XV ст. Але і ті наявні джерела X-XIII свідчать, що в цей час у системі управління на Русі ці посади мали високий статус. Так, у 1246 р. Плано Карпіні у ставках темника Куремси і хана Батия зустрічав київського соцького, який вирішував якість питання⁷⁵. У 1195-1196, 1216 рр. новгородські соцькі беруть активну участь у переговорах з князями, виступають у ролі парламентарів⁷⁶. Якщо зважити на те, що у переговорах новгородців з князями завжди укладалися угоди, де обов'язково обговорювалося, на яких правах князі приходили до міста, в соцьких можна вбачати посадових осіб, які мали безпосереднє відношення до порядку і законів, за якими жила Новгородська земля. В свою чергу це вказує на прямий зв'язок між ними і тисяцькими, які в своїх руках тримали весь «рядь». Соцькі також були наділені значною політичною владою, що доводить літописна стаття 1178 р., згідно з якою князь Мстислав Ростиславич «вниде во Плесковъ и изыма соцьскеи про Бориса сновца своего, зане не хотяоуть сновца его»⁷⁷.

Зв'язок соцьких із законодавством доводить «Оуставъ великого князя Всеволода о церковныхъ соудехъ, и о людехъ, и о мерилахъ торговыхъ» (XIII ст.), де зазначено, що в його опрацюванні разом з князем брали участь десять соцьких. Останнім безпосередньо присвячено декілька статей документа. Так, у статті № 6 зазначено, що соцькі повинні всіма силами допомагати «домъ святеи Софии владыкамъ строити»⁷⁸. Згідно зі статтею № 15, соцькі повинні були слідкувати за торговими мерилами, а порушників «казнити близко смерти». «Сочьским и Новоугородоу» після суду відходила третина майна покараних⁷⁹. Вище вже відзначалося, що до торгових судів і «гостинних справ» безпосереднє відношення мали і тисяцькі, яким у Новгороді підлягали всі «чорні люди». На зв'язок з останніми соцьких вказує і «Устав», підкреслюючи, що третина майна порушників торгових стандартів відходить саме соцьким з міщанами. Актовий матеріал XV ст. подає відомості, що соцькі також брали участь у судах і про земельні спори⁸⁰. Фактично, соцькі у своїх руках зосереджували дуже широкий спектр судових повноважень. Особливо це стосувалося дотримання норм цивільного права. Відповідно, стає зрозумілим, чому у 1229 р. смоленський князь Мстислав Давидович в Ригу для укладання торгової угоди відправив попа Єремію і «умна мужа Пантелея» соцького. В ході переговорів були узгоджені і виписані не тільки правила торгово-фінансових відносин, але також встановлювалися норми кримінальної відповідальності за порушення громадського порядку (бійка, вбивство, аморальна поведінка), роз'яснювалась процедура вирішення конфліктів⁸¹. Загалом це і був той «весь рядь», який тримали тисяцькі. Відповідно, соцькі напряму були пов'язані з останніми. До цієї організації управління входили і десятники, які також мали відношення до судочинства. Доводить це той же «Устав» князя Всеволода: «А се изьобретохомъ въ греческомъ номоканоне, что сихъ соудовъ и тяжъ (церковних. - **О.В.**) не соудити князю, ни его детемъ, ни его наместникомъ . ни десятникамъ не дръжати»⁸².

О.Є.Пресняков, вбачаючи у сотнях тільки міські судово-адміністративні установи, вважав, що вони не пов'язані з військовою організацією та інститутом тисяцьких⁸³. На нашу думку, такі висновки суперечать відомостям «Уставу про мости» (XIII ст.), в якому перераховані як міські, так і обласні сотні, на населення яких покладался обов'язок брати участь у будівництві і ремонті «Великого мосту» у Новгороді⁸⁴. Про зв'язок соцьких з сільським населенням також свідчить і пізніший актовий матеріал. У проекті угоди короля польського і великого князя литовського Казимира ІУ з Новгородом (1470-1471 рр.) в окремій статті розглядалося питання про вбивство соцького у селі⁸⁵. Навіть ще у XVI ст. у писцових книгах для позначення людей, земель і данини окремої волості використовувався термін «сотенний»⁸⁶.

У більшості відомостей про сотні простежується їх територіально-корпоративний характер. Наприклад, на все населення сотні покладался обов'язок колективної виплати різних оброків. У грамоті волинського князя Мстислава Даниловича (1289 р.) зазначено: «Со ста по две лоукне медуу, а по две овце . а по

толкоу со всякого ста. А на горожанахъ (берестяни. - **О.В.**) 4 гривны коунъ»⁸⁷. Окремі дослідники у цих відомостях вбачали свідчення правового протиставлення міського населення сільському⁸⁸. На нашу думку, документ не дає підстав робити такі висновки. Грамота була видана зразу після того, коли Мстислав Данилович вигнав свого племінника Юрія з Берест'я, де той сів «по светоу безоумных своихъ боярь молодых и коромолниковъ Берестьянъ»⁸⁹. Таким чином видно, що зачинщиками запрошення Юрія, передусім, були міщани. Отож князь Мстислав, караючи всю волость «ловчим» і натуральним оброком, додатково для міста призначив ще й грошову виплату. Корпоративний характер населення сотні проявляється і в інших сферах громадського життя. Так, в 1230 р. в Новгороді між прихильниками Михайла Всеволодовича і Ярослава Всеволодовича сталися збройні зіткнення. Майно посадовців партії, що програла, новгородці «разделиша по стомъ»⁹⁰.

Літописи не подають відомостей, чи були соцькі і десятники постійно діючими воєначальниками, проте вказують, що вони безпосередньо брали участь у військових походах. У 1216 р. перед самим початком битви соцький Ларіон виступає в ролі парламентаря між двома ворогуючими таборами⁹¹. В цьому плані, на нашу думку, важливі відомості подає стаття 1231 р. Галицько-Волинського літопису. Згідно з нею, князь Данило Романович і тисяцький Дем'ян, перебуваючи в скрутному становищі, скликають віче і закликають галичан зберігати вірність князю та виступати проти його ворогів. Ті погоджуються, але головну промову виголошує соцький Микула.⁹² Авторитет останнього при вирішенні питань воєнного характеру, на нашу думку, свідчить про зв'язок соцьких з організацією ополчення. Однак наявні джерела не дають можливості простежити його детальніше.

Участь соцьких в укладанні торгових угод дозволяє припустити, що вони мали якесь відношення і до митних зборів. Давньоруські джерела домонгольського часу такої інформації не подають. Однак в актових матеріалах ХІУ ст. такі відомості є. В уставній двинській грамоті 1397-1398 рр. князь, жалуючи бояр і «сотского и всех своих черных людей», встановив: «А сотскому и подвойскому пошлинка с лодьи по пузу ржи у гостя»⁹³. Беручи до уваги зв'язок соцьких з торговими справами (суд, нагляд за мірилами) в ХІІІ ст., на нашу думку, можна припустити, що і раніше існували подібні митні збори. Можливо, змінювався тільки їх розмір.

Вищенаведені факти, на нашу думку, прямо чи побіжно завжди вказують на головну ознаку давньоруської сотні - територіальність. Виходячи з аналізу повноважень соцьких, можна вважати, що в Х-ХІІІ ст. давньоруська сотня являла собою адміністративно-територіальну, фіскальну і військову одиницю в державній системі управління. На думку П.П.Толочка, центрами цих утворень були невеликі міста, а загальна площа сотні в Південній Русі становила 800-1200 кв. км⁹⁴. Сотні не були виключно давньоруським винаходом. Подібні утворення, хоча і зі своїми особливостями, в цей час існували і в інших державах. Так, наприклад, в середньовічній Хорватії сотня являла собою адміністративно-територіальну одиницю, яка охоплювала землі декількох поселень з неподільними угіддями, що були у колективній власності окремих громад. У ХІ ст. хорватські сотники - це посадові особи, які належали до вищого соціального прошарку населення. Вони були наділені військовими і судовими повноваженнями. В їхньому віданні також був і збір податків⁹⁵. В Англії Х ст. сотня - це невелика адміністративно-територіальна одиниця, з яких склалися більші округи - шайри під управлінням королівських чиновників. Під керівництвом сотників здійснювались суди, розглядались позови, вирішувались питання місцевого управління. Сотники контролювали сплату податків, організували розшук і покарання злочинців⁹⁶.

В.Л.Янін, досліджуючи «Устав про мости», дійшов висновку, що в Новгороді в обов'язки тисяцького входила організація будівництва і ремонту мосту через р. Волхов. Фінансування цих робіт покладалося на населення сотень, через що їхній перелік виділено в окремий список і вміщено перед згадкою про тисяцького.

Відповідно, як вважає дослідник, останньому наряду були підпорядковані соцькі⁹⁷. На нашу думку, про входження тисяцького і соцьких до єдиної системи управління переконливо свідчать літописні відомості про події 1113 р. в Києві. Після смерті князя Святополка Ізяславича кияни погромили двори посадових осіб, які в своїх руках тримали «весь рядь». Володимир Мономах зволював із зайняттям київського столу, через це бояри в черговий раз звернулися до князя: «Поиди княже Киеву, аще ли не поидеши, то веси яко много зло оудвигнется, то ти не Путятинь (тисяцького. - **О.В.**) дворъ ни соцьких, но и ... поидуть на ятровь твою и на бояры, и на монастыре»⁹⁸. Як видно, кияни після смерті князя виступили проти діючих законів, вимагаючи змін. Першими постраждали ті особи, які слідували за дотриманням цих законів. Встановлював їх князь. Усе це доводить прямий взаємозв'язок тисяцького і соцьких в єдиній системі князівського управління.

У літописній статті 996 р. у переліку осіб князівського оточення десятники і соцькі стоять поряд. У статті 1113 р. соцькі виступають разом з тисяцьким. Таким чином, видно, що всі три посади взаємопов'язані і разом склали єдиний владний апарат, який функціонував у межах однієї територіально-адміністративної формації - «тисячі».

Усі вищенаведені факти свідчать про те, що інститут тисяцьких був тісно пов'язаний з князівською владою. Тисяцькі не тільки входили до найближчого оточення князя і стояли на чолі старшої дружини, але вони також і заміщали князів, коли останні з різних причин були у від'їзді. Крім Новгородської землі з її своєрідним державним управлінням, тисяцького завжди призначав князь. Навіть при зміні столів, тисяцькі слідували за своїм князем. Прикладом таких відносин є життєвий шлях тисяцького Рагуїла, який служив Володимирові Мстиславичу в середині XII ст. Цей князь неодноразово змінював столи і волості, але протягом двадцяти років поряд з ним був тисяцький Рагуїл. Ця посада залишалася за ним навіть тоді, коли Володимир Мстиславич взагалі не займав ніякого столу. Такий тісний взаємозв'язок між князем і тисяцьким навів окремих дослідників на думку про те, що на Русі кількість «тисяч» наряду залежала від кількості княжих столів⁹⁹. На нашу думку, такі твердження суперечать відомостям джерел. Так, у роботі над «Уставом» Володимира Мономаха брав участь білгородський тисяцький Прокопій, але у Білгороді княжого столу на той час ще не існувало¹⁰⁰. Також уже згадувались статті 1213 і 1226 рр. Галицько-Волинського літопису, де перемишльські тисяцькі звинувачувались у здачі міста угорцям. У цей час Перемишлем володів галицький князь, але місцева «тисяча» функціонувала. Ще одним прикладом є літописна згадка 1149 р. про «Сновську тисячу», коли Святослав Ольгович відібрав у двоюрідних братів свої попередні володіння. В цей час він був новгород-сіверським князем. Згідно з рішенням Любецького з'їзду 1097 р., «Сновська тисяча» входила до складу «отчини» Ольговичів, являючись невід'ємною частиною домену новгород-сіверського княжого столу. Удільний княжий стіл у Сновську з'явився пізніше¹⁰¹. Таким чином, на нашу думку, на Русі «тисячі» виникли раніше, ніж більшість удільних князівських столів. Швидше за все між ними простежується зв'язок у зворотному напрямку. Якщо зіставити літописні відомості про «тисячі» і тисяцьких та появу удільних княжих столів у XI-XIII ст., виходить, що останні встановлювались у містах, які на той час вже були центрами «тисяч».

Таким чином, проведений аналіз джерел дозволяє зробити висновок, що в XI-XIII ст. «тисяча» являла собою територіально-адміністративну, фіскальну і військову одиницю в державній системі влади на Русі. «Тисячі» поділялися на дрібніші формування - сотні і десятки. Кількість останніх в кожній «тисячі» швидше за все не була однаковою і залежала від кількості населення, що проживало на її території. Переважна більшість відомостей про «тисячі» належить до XI-XIII ст., але їх аналіз показує, що ці формування з'явилися на Русі значно раніше.

На даний момент в історичній науці питання відносно часу виникнення «тисяч»

на Русі залишається дискусійним. Більшість дослідників вважають, що ці формування не пов'язані зі князівською владою, а десятковий поділ суспільства встановився ще в часи родоплемінного ладу¹⁰². Навпаки, інші історики виникнення «тисяч» пов'язують саме зі встановленням і розвитком князівської адміністративної системи¹⁰³.

Усі наявні джерела свідчать, що давньоруські «тисячі», передусім, були територіальними формуваннями, першоосною яких вважалась військова організація. З часом вони стають адміністративно-військовими і фінансовими одиницями в державній системі Русі. Зрозуміло, що їх функціонування було можливе тільки за наявності місцевого населення. Б.О.Рибаків вважав, що «тисяча» - це територія розселення малого племені, з яких склалися великі союзи. Історик, як приклад, згадує «Сновську тисячу», вказуючи, що течія р. Снов дорівнює 100 км, на яких розмішувалось десять сотень¹⁰⁴. Таким чином, за висновками дослідника, населення «Сновської тисячі» було автохтонним і етнічно однорідним, а саме формування було племінним утворенням. Однак, згідно з останніми дослідженнями, «Сновська тисяча» обіймала значно більшу територію: від Стародубського опілля на півночі до чернігівського Подесення на півдні, від замглайських боліт на заході до верхів'їв р. Убідь (права притока р. Десни) на сході. Загалом - 14 тис. кв. км¹⁰⁵. Результати археологічних досліджень засвідчили, що ця територія на рубежі IX-X ст. була залюднена дуже мало і нерівномірно. Всього близько півтора десятка сіверянських поселень у цей час функціонувало в межириччі рр. Снов та Убідь і в Стародубському опіллі. З другої половини X ст. розпочалось активне освоєння даної території представниками різних слов'янських племен, більшість з яких були вихідцями з Середнього Подніпров'я. Але цьому переселенню передували походи київських князів і поява дружинних таборів, що дали початок літописним містам Сновську і Стародубу. Саме факт входження до складу Давньоруської держави і призвів до того, що ці землі потрапили в орбіту діяльності київських володарів, спрямованої на переселення в незалюднені регіони частини населення з підвладних територій. Остаточні кордони «Сновської тисячі» сформувалися в кінці X - на початку XI ст.¹⁰⁶. Отже, саме в цей час і була утворена нова адміністративно-військова одиниця володінь київських князів - «Сновська тисяча». Причому поділ на тисячі на рубежі X-XI ст. не був нововведенням. Різномітний склад населення та час утворення вказує на те, що «Сновська тисяча» являла собою не племінне, а державне формування. Таким чином, утворення територіальних одиниць - «тисяч» на Північному Лівобережжі було прямим наслідком встановлення тут влади київських князів. Тому, на нашу думку, вперше цей територіальний поділ з'явився на тих землях, які були ядром Давньоруської держави, - Київському Подніпров'ї.

Як відзначалося вище, десятковий поділ суспільства і похідні від нього територіально-адміністративні формування відомі у різних народів світу. Однак час і умови їх виникнення мали як спільні, так і своєрідні особливості.

Так, Ю.В.Бромлей, досліджуючи цей процес у Хорватії, відзначив, що десяткова організація війська, змінивши родоплемінну на останній стадії розвитку первісного ладу, наклала відбиток на суспільно-адміністративний устрій слов'ян лише на тих територіях, які були ними заселені вже після переходу до цієї нової військової системи. Відповідно, це відбулося там, де у слов'ян за наявності десяткової військової організації були відсутні суспільно-адміністративні територіальні утворення, які виростили безпосередньо з родоплемінного ладу. Подібне явище спостерігається не тільки у слов'ян. В Англії поява десяткової адміністративної системи пов'язана з англосаксонським завоюванням початку VII ст.¹⁰⁷.

Особливістю появи десяткового поділу суспільства у євреїв було те, що його встановлення відбулося з волі верховного керманіча під час «мандрування» народу. Мойсей, щоб впорядкувати управління і суд, уперше призначив тисяцьких, сотників, п'ятдесятників і десятників, які підкорялися йому особисто. При новому поділі родоплемінні формації не враховувались. Потрібен він був і для воєнних

цілей. У дорозі євреї воювали з багатьма супротивниками і перемогли, що можна було зробити не юрбою, а організованим військом¹⁰⁸.

Десяткова система поділу суспільства існувала і у перуанських індіанців. Пов'язана вона була з організацією війська в Інкській державі. Встановлення її центральною владою фактично по-новому «перекроїло» в родовому плані попередній устрій племен¹⁰⁹.

Ще на початку XIX ст. адигейці за своїм внутрішнім устроєм поділялися на племена, які склалися з колін. Кожне коліно поділялося на роди, а останні - на сім'ї. Однак незалежно від цього існувала чітка система адміністративного управління, яка базувалася на функціонуванні окремих територіальних одиниць - сотень і десятків. У межах останніх мішано жили представники різних колін і родів. За тим же принципом здійснювалось і судочинство. На території окремого округу діяв суд, що складався з десяти представників сотні¹¹⁰.

У монголів десяткова організація суспільства і пов'язані з нею воєнно-територіальні формування були запроваджені Темуджином у кінці XII ст. Цьому передувала громадянська війна. Навколо Темуджина об'єдналися вихідці з різних племен, яких вже не задовольняв старий родовий уклад життя. Їм протистояли «племена» на чолі зі старійшинами і родовою знаттю. Після перемоги Чінгісхан замість попередньої конфедерації племен створив єдину державу з чіткою вертикаллю влади. Причинами таких перетворень були як внутрішні родові конфлікти, так і постійна зовнішня загроза. Згідно з новими законами, племінний поділ ліквідувався, а все населення розділялось на десятки, сотні, тисячі і тьми. Відповідно, були утворені територіальні військово-адміністративні одиниці - улуси. Останні поділялися на дрібніші формування. Старі самоназви племен були замінені однією для всього народу - монголи¹¹¹. Таким чином, ліквідувався родоплемінний сепаратизм, і була створена потужна військова організація, яка дозволила не тільки ефективно боронитися, але й здійснювати загарбницькі походи. Результат - створення гігантської імперії.

Отже, вищенаведені факти, на нашу думку, вказують на те, що десяткова організація суспільства не була породженням родоплемінного ладу. Як справедливо відзначив Б.Д. Греков, цей устрій сам по собі додаткового поділу на десятки, сотні і тисячі не потребував. Він був необхідним при ширших об'єднаннях цільового призначення¹¹². Відповідно, десяткова організація суспільства не виникла сама по собі. Вона, так би мовити, була нав'язана родоплемінному устрою новими потребами часу. Цей процес в окремих народів мав свої особливості. Однак у більшості випадків такі перетворення відбувалися в суспільстві, яке перебувало на стадії розкладу родоплемінного ладу в період наявності постійної зовнішньої військової небезпеки.

У першій половині VIII ст. Хозарський каганат почав інтенсивну експансію на північ та північний захід від своїх старих центрів і володінь. Крім Волзької Булгарії, хозари обклали даниною і слов'янські племена, серед яких були і літописні поляни. Але вони, на відміну від інших, першими досить швидко позбулися цього тягаря. З початку IX ст. київські володарі вже самі проводять наступальні військові акції. Зрозуміло, що таким змінам передували соціально-політичні перетворення.

Згідно з літописними відомостями, до ареалу розселення полян належить територія Середнього Подніпров'я¹¹³. Їх пам'ятки в сучасній науці об'єднані в археологічну культуру типу Луки Райковецької. Згідно з останніми дослідженнями, формування цієї культури в Середньому Подніпров'ї відбулося у VIII ст. Причому в даному регіоні її підосною була не лише праязська, як це відбувалося при формуванні культури Луки Райковецької між Дністром і Прип'яттю, а й інші археологічні культури. Слов'янське населення, яке у VI-VII ст. прийшло із заходу у Середнє Подніпров'я, злилося в цьому регіоні з нащадками київської і колочинської культур. Саме з VIII ст. у Середньому Подніпров'ї, порівняно з попереднім часом, спостерігаються зміни як в археологічному

матеріалі, так і в організації поселень, що фіксує виникнення нової культури¹¹⁴. Відповідно, полянське об'єднання сформувалося на різноетнічній основі. Змішування різних племінних груп сприяло швидшому, ніж у сусідів, що формувалися на одній племінній основі, соціальному прогресу, руйнуванню старих родових устроїв¹¹⁵. Загалом синкретичний характер культур свідчить про те, що вони формуються на базі політичного утворення, бо саме процесу державотворення характерна етнічна строкатість¹¹⁶. На нашу думку, формування культури Луки Райковецької в Середньому Подніпров'ї не випадково збігається у часі з експансією хозар на слов'янські землі. Зовнішня небезпека завжди є фактором прискорення внутрішніх об'єднувчих процесів і, відповідно, державотворення. В свою чергу це призводило до активного руйнування родових устроїв. Як приклад, є ситуація в Литві у першій половині XIII ст., коли агресія хрестоносців призвела до швидкого об'єднання окремих племен в єдине державне утворення.

У давньоруських літописах зафіксована легенда про те, що хозарське панування закінчилося тоді, коли замість данини «Поляне и вдаша от дыма мечь»¹¹⁷. У буквальному розумінні ці слова сприймати недоречно. Однак, на нашу думку, тут відображені зміни в організації суспільства у полянському об'єднанні. А саме - введення незалежного від родового устрою військового десяткового поділу всього населення. Як наслідок, швидше за все, в цей час і були утворені територіальні мобілізаційні округи - «тисячі». Насамперед, такі реформи перетворили полянське об'єднання на єдину військово-політичну організацію. Відповідно, значно розширювались повноваження центральної влади і безпосередньо самого князя. Тепер хозарам протистояли не окремі роди і племена, а єдиний народ-військо з централізованим управлінням. Усе це дозволило київським володарям не тільки звільнитись від хозарської данини, але й самим розпочати активні зовнішні військові акції.

Таким чином, підсумовуючи все вищевикладене, можна зробити висновок, що давньоруська «тисяча» являла собою територіальне формування, в основі якого був десятковий поділ суспільства. Він не пов'язаний з родоплемінним ладом і не є його породженням. Першоосновою десяткового поділу була військова організація населення, яка перетворювала окремі роди на єдиний народ-військо і прискорювала державотворчі процеси. Специфіка об'єднання (різноетнічність) і зовнішня небезпека ворожої агресії були причиною того, що ця організація суспільства вперше встановилася в полянському союзі на рубежі VIII-IX ст. Відповідно, в цей час утворилися і «тисячі». Спочатку вони являли собою мобілізаційні військово-територіальні округи. З подальшим зміцненням влади князів «тисячі» стають адміністративно-фіскальними одиницями в системі державного управління на Русі, не втрачаючи свого військового значення доти, поки у війнах використовувалось народне ополчення. На таких засадах «тисячі» функціонували протягом усієї доби Київської Русі, не зазнавши значних змін і в XIII ст. у післямонгольській час.

1. Полное собрание русских летописей (Ипатьевская летопись). - М., 1962. - Т.2. - Стб. 199.
2. Там само. - Стб. 384, 733; ПСРЛ (Лаврентьевская летопись). - М., 1997. Т.1.- Стб. 457.
3. Соловьёв С.М. История России с древнейших времён. - М., 1988. - КН.1. - Т.1. - С. 223; Ключевский В.О. Сочинения в девяти томах. - М., 1987. - Т.1.: Курс русской истории. - Часть 1. - С. 175; Грушевський М.С. Історія України - Руси. - К., 1991. - Т.1.: До початку XI віка. - С. 390-392; Пресняков А.Е. Княжое право в древней Руси. Очерки по истории X-XII столетий // Записки историко-филологического факультета Императорского Санкт-Петербургского университета. - Часть XC. - СПб., 1909. - С. 170; Греков Б.Д. Київська Русь. - К., 1951. - С. 307-308; Фроянов И.Я. Киевская Русь. Очерки социально-политической истории. - Л., 1980. - С. 210-215; Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. - М., 1982. - С. 255; Куза А.В. Новгородская земля. // Древнерусские княжества X-XIII вв. - М., 1975. - С. 148, 167-169; Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. - К., 1988. - С. 97-99.
4. Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. - С. 255, 530.
5. Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. - С. 97-99.
6. ПСРЛ. - Т.1. - Стб. 474-475.

7. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археографической комиссией. - СПб., 1848. - Т.2.: 1506-1544. - С. 4-5.
8. ПСРЛ. - Т.2. - Стб. 199.
9. Новгородская первая летопись Старшего и Младшего изводов. / Под ред. А.Н.Насонова. - М.-Л., 1950. - С. 174; Насонов А.Н. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства. - М., 1951. - С. 78; Фроянов И.Я. Киевская Русь. - С. 162-163.
10. ПСРЛ. - Т.2. - Стб. 292-293, 307, 324, 535; Юшков С.В. Русская правда. Происхождение, источники, её значение. - М., 1950. - С. 213; Древнерусские княжеские уставы XI-XV вв. - М., 1976. - С. 161; Абрамович Д.И. Киево-Печерский патерик. (Вступ. Текст. Примітки). - К., 1991. - С. 5.
11. Соловьёв С.М. История России с древнейших времён. - КН.1. - Т.1. - С. 223; Ключевский В.О. Сочинения в девяти томах. - Т.1. - С. 175; Тихомиров М.Н. Древнерусские города. - М., 1956. - С. 227; Василевский Т. Организация городской дружины и её роль в формировании славянских государств. // Становление раннефеодальных славянских государств. Материалы научной сессии польских и советских историков. Киев, 1969 г. - К., 1972. - С. 114-115.
12. Грушевський М.С. Історія України - Руси. - К., 1993. - Т.3.: До року 1340. - С. 235; Пресняков А.Е. Княжое право в древней Руси. - С. 170; Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XI-XIII вв. - С. 255; Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. - С. 97-99.
13. Пресняков А.Е. Княжое право в древней Руси. - С. 170.
14. ПСРЛ. - Т.1. - Стб. 473.
15. ПСРЛ. - Т.2. - Стб. 733.
16. Там само. - Стб. 748.
17. Там само. - Стб. 324.
18. Там само. - Стб. 384.
19. Там само. - Стб. 384.
20. Зайцев А.К. Черниговское княжество. // Древнерусские княжества X-XIII вв. - М., 1975. - С. 89-96, 104-109.
21. ПСРЛ. - Т.2. - Стб. 691.
22. Там само. - Стб. 767.
23. Там само. - Стб. 733.
24. Там само. - Стб. 748.
25. Там само. - Стб. 782.
26. Там само. - Стб. 565.
27. Там само. - Стб. 661-662.
28. Там само. - Стб. 658.
29. Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. - С. 211, 222.
30. Фроянов И.Я. Киевская Русь. - С. 210.
31. ПСРЛ. - Т.2. - Стб. 199.
32. ПСРЛ. - Т.1. - Стб. 456-457.
33. Там само. - Стб. 364, 365.
34. Там само. - Стб. 384.
35. Там само. - Стб. 272, 515, 516.
36. ПСРЛ. - Т.2. - Стб. 771.
37. Крип'якевич І., Гнатевич Б. Історія українського війська. - Львів, 1936. - Ч.1. - С. 42.
38. Подвигина Н.Л. Очерки социально-экономической и политической истории Новгорода Великого в XII-XIII вв. - М., 1976. - С. 111.
39. Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. - С. 218-219.
40. Шахматов А.А. Общерусские летописные своды XIV-XV вв. // Журнал Министерства народного просвещения. - 1900. - № 11. - С. 183, 185.
41. Янин В.Л. День десятого века. // Знание - сила. - 1983. - № 3. - С. 17; Янин В.Л. Как и когда крестили новгородцев. // Наука и религия. - 1983. - № 11. - С. 28, 30-31.
42. Татищев В.Н. История Российской. - М.-Л., 1962. - Т.1. - С. 112-113.
43. Янин В.Л. Очерки комплексного источниковедения. Средневековый Новгород. - М., 1977. - С. 29-39; Свердлов М.Б. Генезис и структура феодального общества в древней Руси. - Л., 1983. - С. 219. Новгородская первая летопись... - С. 251, 264.
44. Там само. - С. 284.
45. Соловьёв С.М. История России с древнейших времён. - КН.1. - Т.1. - С. 223; Ключевский В.О. Сочинения в девяти томах. - Т.1. - С. 175; Тихомиров М.Н. Древнерусские города. - С. 227.
46. Грушевський М.С. Історія України - Руси. - Т.3. - С. 235.
47. Фроянов И.Я. Киевская Русь. - С. 207, 210.
48. Юшков С.В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. - К., 1992. - С. 61; Василевский Т. Организация городской дружины... - С. 114-115.
49. Крип'якевич І., Гнатевич Б. Історія українського війська. - Ч.1. - С. 13-21; Грушевський М.С. Історія України - Руси. - К., 1993. - Т.3. - С. 248-251; Греков Б.Д. Київська Русь. - С. 310-

- 334; ПСРЛ. - Т.2. - Стб. 118, 800.
50. Горский А.А. Древнерусская дружина. (К истории генезиса классового общества и государства на Руси) - М., 1989. - С. 86.
51. ПСРЛ. - Т.1. - Стб. 201.
52. ПСРЛ. - Т.2. - Стб. 433-434.
53. Там само. - С. 246, 298, 325.
54. Фроянов И.Я. Киевская Русь. - С. 210-211.
55. Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. - С. 224.
56. ПСРЛ. - Т.1. - Стб. 304; ПСРЛ. - Т.2. - Стб. 298.
57. ПСРЛ. - Т.2. - Стб. 347.
58. Там само. - Стб. 325-326.
59. Там само. - Стб. 523.
60. Греков Б.Д. Київська Русь. - С. 314-320.
61. Абрамович Д.І. Києво-Печерський патерик. - С. 5.
62. Там само. - С. 84; ПСРЛ. - Т.2. - Стб. 293.
63. Джованни дель Пано Карпини (архиепископ Антиварийский). История монголов, именуемых нами татарами. // История монголов. - М., 2005. - С. 300.
64. ПСРЛ. - Т.2. - Стб. 249, 739, 746; Новгородская первая летопись . - С. 252, 253, 268.
65. ПСРЛ. - Т.1. - Стб. 473.
66. Там само. - Стб. 423.
67. Там само. - Стб. 475.
68. Словарь русского языка XI-XVII вв. - М., 1977. - Вып. № 4. - С. 224; Ожегов С.И. Словарь русского языка. - М., 1984. - С. 615.
69. ПСРЛ. - Т.2. - Стб. 349, 353-354.
70. Там само. - Стб. 275.
71. Юшков С.В. Русская правда. - С. 213, 336.
72. Древнерусские княжеские уставы XI-XV вв. - С. 164.
73. Коваленко В.П. Кордони та природні умови літописної Сновської тисячі. // Археологічні старожитності Подесення. - Чернігів, 1995. - С. 78-83; Васюта О.О. «Реєстр чернігівських границь» XVII століття як джерело з історії Сновської тисячі. // Сіверянський літопис. - 2000. - № 3. - С. 27-35.
74. ПСРЛ. - Т.2. - Стб. 110-111.
75. Джованни дель Пано Карпини (архиепископ Антиварийский). История монголов, именуемых нами татарами. - С. 322.
76. Новгородская первая летопись. - С. 235-236, 256.
77. ПСРЛ. - Т.2. - Стб. 608.
78. Древнерусские княжеские уставы XI-XV вв. - С. 155.
79. Там само. - С. 156.
80. Павлов-Сильванский Н.П. - Феодализм в России. - М., 1988. - С. 224.
81. Алексеев Л.В. Смоленская земля в IX-XIII вв. Очерки истории Смоленщины и Восточной Белоруссии. - М., 1980. - С. 27-28.
82. Древнерусские княжеские уставы XI-XV вв. - С. 155.
83. Пресняков А.Е. Княжое право в древней Руси. - С. 188.
84. Древнерусские княжеские уставы XI-XV вв. - С. 149-150; Янин В.Л. Очерки комплексного источниковедения. - С. 110.
85. Грамоты Великого Новгорода и Пскова. - М.-Л., 1949. - № 77.
86. Павлов-Сильванский Н.П. - Феодализм в России. - С. 225.
87. ПСРЛ. - Т.2. - Стб. 932.
88. Павлов-Сильванский Н.П. - Феодализм в России. - С. 225.
89. ПСРЛ. - Т.2. - Стб. 928.
90. Новгородская первая летопись. - С. 278.
91. Там само. - С.256.
92. ПСРЛ. - Т.2. - Стб. 763-764.
93. Павлов-Сильванский Н.П. - Феодализм в России. - С. 223-224.
94. Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. - С. 98-99.
95. Бромлей Ю.В. К вопросу о сотне, как общественной ячейке у восточных и южных славян в средние века. // История, фольклор, искусство славянских народов. Доклады советской делегации. У Международного съезда славистов (София, сентябрь 1963). - М., 1963. - С. 76, 88.
96. Штокмар В.В. История Англии в средние века. - Л., 1973. - С. 22; Савело К.Ф. Раннефеодальная Англия. - Л., 1977. - С. 84-90; Мельникова Е.А. Меч и лира. Англосаксонское общество в истории и эпосе. - М., 1987. - С. 30.
97. Янин В.Л. Очерки комплексного источниковедения. - С. 105, 109-110.
98. ПСРЛ. - Т.2. - Стб. 276.
99. Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. - С. 218-219.
100. Юшков С.В. Русская правда. - С. 213.

101. Васюта О.О. Сновська тисяча в системі взаємостосунків чернігово-сіверських князів у XI-XIII ст. // Сумська старовина. - 2003. - № XI-XII. - С. 13, 15-16.
102. Хлебников Н.И. Общество и государство в домонгольский период русской истории. - СПб., 1871. - С. 96; Грушевський М.С. Історія України - Руси. - Т.3. - С. 233; Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. - СПб., К., 1907. - С. 77-78; Дьяконов М.А. Очерки общественного и государственного строя древней Руси. - СПб., 1912. - С. 184; Фроянов И.Я. Киевская Русь. - С. 210-215; Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. - С. 255.
103. Пресняков А.Е. Княжое право в древней Руси. - С. 170; Юшков С.В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. - С. 59-62, 275-279; Кучкин В.А. Институт тысяцких в средневековой Руси. // Восточная Европа в древности и средневековье. Спорные проблемы истории. - М., 1993. - С. 46-48.
104. Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. - С. 255.
105. Коваленко В.П. Кордони та природні умови літописної Сновської тисячі. - С. 78-83.
106. Васюта О.О. Етнічний склад населення літописної Сновської тисячі в X-середині XIII ст. // Русь на перехресті світів (міжнародні впливи на формування Давньоруської держави) IX-XI ст. Матеріали міжнародного польового археологічного семінару (Чернігів-Шестовиця, 20-23 липня 2006 р.). - Чернігів, 2006. - С. 17-26.
107. Бромлей Ю.В. К вопросу о сотне ... - С. 87, 89.
108. Біблія, або Книги Святого Письма і Нового Заповіту. - М., 1988. - С. 76, 162.
109. Греков Б.Д. Київська Русь. - С. 306.
110. Там само. - С. 306.
111. Гумилёв Л.Н. Поиски вымышленного царства (легенда о «государстве пресвитера Иоанна»). - М., 1970. - С. 172-173.
112. Греков Б.Д. Київська Русь. - С. 307-308.
113. ПСРЛ. - Т.2. - Стб. 5.
114. Петрашенко В.О. Формування культури типу Луки Райковецької у Середньому Подніпров'ї. // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тисячолітті н.е. - Київ-Львів, 1999. - С. 230-239.
115. Моця О.П. «Поляне яке ныне зовома Русь». // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тисячолітті н.е. - Київ-Львів, 1999. - С. 152; Етнічна історія давньої України. Колективна монографія. - К., 2000. - С. 209-210.
116. Лесман Ю.М. К теории этногенеза: Этногенез древнерусской народности. // Скифы. Сарматы. Славяне. Петербургский археологический сборник. - СПб., 1993. - С. 100.
117. ПСРЛ. - Т.1. - Стб. 17.

"Тысяча" - понятие, которое часто встречается в древнерусских письменных источниках. Анализ летописных известий показал, что "тысяча" - это территориальное формирование, изначальной основой функционирования которого была десятичная военная организация общества. Она не связана с родоплеменным строем. Специфика объединения и опасность вражеской агрессии стали причиной военной реорганизации полянского союза на рубеже VIII-IX вв. В результате этого возникли мобилизационные территориальные округа - "тысячи" с единым централизованным управлением. С последующим укреплением княжеской власти они становятся административно-фискальными единицами в системе государственного управления на Руси.

In historical science has been discussed more than hundred years old rus "thousands". In article are considered basics of function, conditions and specific of process of rising these societies in old rus period.

